

АЛИШЕР НАВОИЙ СЎЗ ЛАТОФАТИ ЗИКРИДА (“Маҳбуб ул-қулуб” мисолида)

**Бобоназар Муртазоев, Термиз ДУ
филология фанлари номзоди, доцент**

Аннотация: Мақолада Алишер Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асари мисолида донишмандона айтилган латофатли фикрлар таҳлилга жалб этилган. Зотан “Маҳбуб ул-қулуб” (1500) шоир умрининг сўнгги йиллари ёзилган бўлиб, ҳаётда ва ижодда катта тажриба тўпланган барокамол асар намунасидир. Асарда ҳаётини воқеалар ва уларга муносабат изҳори биринчи режада туради, бу эса унинг фавқуллоҳда аҳамиятини англатади.

Калит сўзлар: Оқил, одил, чин, рост, муз, туз, сўз, доно, донишманд, инсон, одам, киши, тузум, сўқмоқ, дўст, ғаним, тил, дил, панд, ўғит.

**Ҳақ йўлида ким санга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.**

Алишер Навоий

Мутафаккир Алишер Навоий (1441–1501) ўз асарларида асосан чинакам сўз ва тилнинг хос қирралари хусусида ажойиб фикрлар шодасини баён этади. Алишер Навоийнинг ўғит беришича, ҳар бир ҳаракатдан фойда кутиш нотўғри ва ноўрин экан, чунки бу ҳаракат у яхшими, ёмонми фикрда иккиланиш пайдо қилади. Шу боис Алишер Навоий сен ўз ҳаракатингнинг шундай томонини танлагинки, унинг мушқули озроқ ва озори камроқ бўлсин, дейди. Буюк шоир кишилардан бир ҳолатга эътибор қаратишни истайди нодон ўғити ва рақиб насиҳатидан ғоятда эҳтиёт бўлиш лозимлигини такрор-такрор уқтиради. Шоир буларни ўзининг “Маҳбуб ул-қулуб” (1500) асарида¹ ошкор этади: “Нодон пандида ғалат муқаррардур ва душман насиҳатида фириб мутасаввардур” (тасаввурдадир.–Б.59). Алишер Навоий айтмоқчи

¹ Навоий, Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966. –244 б. (Қаранг: – Б.7–84; –Б. 181– 240).

бўлган ўғит шундан иборатки, ҳар қандай фикр тилда ифода этилиб, сўз орқали изҳори амалга оширилади, демак сўз ва тил бир-бирига вобастадир. Дарҳақиқат гап тил орқали сўзда аксини топади, одам сўзлайди, кишининг яхши ва ёмонлиги сўздан англашилади. Шундан одамлар сўзлаган сўзига қараб ижобий ва салбий табиатлиларга ажратилади, тўғрироғи дўст ҳамда душман дейилади. Алишер Навоий душман сўзини бу ўринда нодон сўзи билан ёнма-ён ишлатилганини юқорида кўриб ўтдик. “Маҳбуб ул-қулуб”даги пандга қайтсак, шоир айтмоқчи нодон ўғити (панди)да хато (ғалат) муқаррар, душман берган насихатда эса алдов (фириб) тасаввури (мутасаввар) устун туради. Шоир юқоридаги ўғитга ўта таъсирли байт ила хулоса ясайди:

Хуштур хиради кўп эл сўзига кирмак,
Не бози емак хушу не бози бермак—Б. 59).

Мазмуни:

Яхшидир ақли эл сўзига кирмоқ,
На алданмоқ яхши ва на алдамоқ (— Б.223).

Алишер Навоий тилга ва сўзга кўпроқ диққатни тортади, мутафаккирнинг таъкидича, инсон кўнгли қаттиқ сўздан жароҳат олади, аччиқ сўз заҳарли найза кабидир. Кўнглига қадалган тил яраси битмайди, аммо мулойим калом ва тотли тил, сўзсиз, унинг малҳами бўла олади ҳамда фароғат бағишлайди. “Маҳбуб ул-қулуб”да айтилишича: “Мулойим тақаллум – ваҳшийларни улфат сари бошқарур, фусунгар – афсун била йилонни тушукдин чиқарур” – мулойим сўз ваҳшийларни ҳам ажойиб ва мулойим улфатга айлантлар экан, афсунгар эса афсун билан илонни инидан чиқарар экан. Шу тариқа эл ва тил муаммосига чуқур кириб борилади ва унинг нозик фазилатлари ила беўхшов аломатлари нишонга олинади. Чунончи: “тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз”, деган шоир, тилга урғу бериш билан биргаликда элга ва унинг сўзлашига ҳам эътибор қаратмоқда. Бу борада айтилади: “Ҳарзагўйким (яъни вайсаки) кўп тақаллум (сўз) сургай, итдекдурким, кеча тонг откунча хургай” ёки: “ямон тиллик андоқким, эл кўнглига жароҳат еткурур ўз бошига ҳам офат еткурур”. Шунингдек, “Нодоннинг муваҳҳиш (ваҳшатли) ҳарзаға (алжираб) бўғзин (томоқ) қирмоғи – эшакнинг жиҳатсиз (ўринсиз) қичқирмоғи (ханграшидир)”(—Б.59).

Юқоридагиларга ушбу хилдаги якуний сўз айтилади, яъни ҳар бир яхшилик – яхши сўз орқали амалга ошиши чинакам ҳақиқат экани бот - бот уқтирилади.

Алишер Навоий тил ва сўз ҳақида гапирар экан: “Тилига иқтидорлиғ – ҳақими хирадманд (донишманд), сўзига ихтиёрсиз – лаими нажанд (пасткаш лаққи, аҳмоқ)” (–Б.60). Гўзал ва чиройли сўзли ҳамда ёқимли бўлган тил башарти шу айтилганларни ўзида тажассум этган тил кўнгил билан бир бўлса, нур устига аъло нур бўлур. Демак тил ва кўнгил бирлиги, уларнинг яқинлиги, ҳамкорлиги, муштараклиги ҳақида сўз юритган Алишер Навоий уларни, яъни тил ва кўнгилни инсоннинг энг аъло аъзолари қаторида зикр этади. Боиси гулсапсар, гулғунча боғнинг ёқимли гуллари бўлгани сингари тил ва дил инсоннинг энг олий аъзолари экан. Тил инсон нутқининг шарафли қуроли, агар ушбу нутқ атрофдагилар хусусида нописанд сўз юритган, ўша тил офатга мубтало бўлиши муқаррар. Умуман тил ширинлиги, чучуклиги – кўнгилга ёқимли, тилнинг юмшоқлиги кўнгилга фойдали, ростдан ҳам тилнинг ширинлиги, шакарлиги, асаллиги соф, мусаффо, тоза кўнгилларга тотлидир. Навоий худди шу ҳодисани кичкинтой болалаларга ҳолва сотувчи юмшоқ табиатли ҳолвафурушга ўхшатади, ташбихнинг бундан ортиғи бўлмайди. Айни шу фикрларга мос ҳикматлар шодаси келтирилади: “кўнгул махзани (ҳазина)нинг қулфи тил ва ул махзаннинг калидин сўз бил” (–Б.63), “тили ариғ ва кўнгли ариғни мусулмон деса бўлур” – тили покизани, кўнгли тозани, виждони софни мусулмон деса бўлур (–Б.79). кўнгил хазинасининг қулфи тил экан, тил хазинасининг калити сўз экан, “тилинг била кўнглунгни бир тут, кўнгли ва тили бир киши сўзга бут”(–Б.83). Алишер Навоий: “Ҳар кимки сўзи ёлғон, ёлғони зоҳир бўлғоч уёлғон” (–Б.60) дер экан, ёлғонни чиндек айтувчини кумушга, олтин қопловчи заргарга менгзайди. Ёлғон сўзловчининг умри ғафлатдадир, қолаверса, сўзнинг хиллари кўп, лекин унинг ёлғондан ёмонроқ тури йўқдир. Булар ҳам майли “Маҳбуб ул-қулуб”да гап ташувчилар, чақимчи ғаламизлар – баттол шахслар ушбу хилда таърифни топган: “Улки сўзни бир ердин яна бир ерга етқургай, элнинг ўтган гуноҳини ўз бўйнига индургай”(–Б.61), бу изоҳсиз тушунарли, “Чин сўз муътабар, яхши сўз мухтасар” (–Б.63) тўғри сўз муътабар,

эйтиборли, эхтиромли, эъзозли, ардоқли, яхши сўз эса қисқа ва ихчам бўлар экан. “Сўзида паришонлик, ўзида пушаймонлик” (–Б.63) дейилар экан, бундан мурод, муддао, мақсад шуки, сўзда ишқал бўлса, шу сўзнинг эгасига пушаймонлик шерикдир. Янада ихчамроқ қилиб айтилса, сўздаги пала-партишлик, шу сўзнинг эгасига табиий равишда пушаймонлик олиб келиши муқаррарлигига урғу берилади.

Энди “Маҳбуб ул-қулуб” асаридан айрим пандлар, ҳикматлар, ўғитлар ва насиҳатларни келтирамиз, улар бизнинг ҳаётимиз учун кони фойда:

Сихат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема...

Сувнинг мазаси муз била; ошнинг мазаси туз била; одам яхшилиғи сўз била (–Б.79).

Эрнинг қилиғи – сутнинг илиғи.

Ишқсиз кесак, дардсиз эшак (–Б.80).

Бефойда сўзни кўп айтма ва фойдалиғ сўзни кўп эшитурдин қайтма.

Оз деган оз янгилаур, оз еган оз йиқилаур (–Б.82).

Чин сўзни ёлғонга чулғама, чин айта олура тилни ёлғонга булғама.

Сўз борким, эшитувчи таниға жон кияура ва сўз борким, айтувчи бошин елга берур.

Тилинг била кўнгунгни бир тут, кўнгли ва тили бир киши айтгон сўзга бут.

Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт.

Оқил чиндин ўзгани демас, аммо барча чинни ҳам демак оқил иши эмас.

Хирадманд чин сўздин ўзга демас,

Вале бари чин ҳам дегулик эмас.

Киши чинда сўз деса зебо дураур,

Неча мухтасар бўлса авло дураур (– Б.83).

Очиғини айтганда, юқорида айтилган бу мақол, аслида таъбирли ва ибратли ҳикматга лиммо-лим йўғрилган бўлиб, оқил, олим ва донишманд одам эҳтиёткорликка чақирилмоқда. Ҳаммаси чин экан деб лаққийлайвериш, чинакамига олса, оқилни ҳам синдириши муқаррар эканлигига баралла ишора қилинмоқда. Демак чин сўзни айтиш қанчалик очиқ ва ошқор бўлмасин, уни айтишни ҳам ўйлаб кўриш лозим экан.

Адабиётлар:

1. Навоий, Алишер. Асарлар. 15 томлик. Т.13. Маҳбубул-қулуб–Муншаот–Вақфия. (нашрга тайёрловчи Порсо Шамсиев).–Тошкент: Гафур Гулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1966.–244 б.
2. Навоий, Алишер. МАТ. Йигирма томлик. Ўн тўртинчи том. Маҳбуб ул-қулуб. Муншаот. Вақфия. –Тошкент: Ўз Р ФА, 1998. – 315 б. (Маҳбуб ул-қулуб. Матнни изоҳлар билан нашрга тайёрловчи: Суйима Ғаниева).
3. Маллаев, Натан. Ўзбек адабиёти тарихи / [Матн] – Тошкент: “Kafolat print company”, 2021. – 544 б. (Маҳбуб ул-қулуб: –Б. 410–422).
4. Ўзбек адабиёти тарихи. II том. (XV асрнинг иккинчи ярми). –Тошкент, ЎзССР “Фан” нашриёти,1977. – 400-бет. (Маҳбубул-қулуб.– Б. 341– 357)

Research Science and Innovation House

